Grepl, Miroslav

Problematika klasifikace ilokučních aktů (II)

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1998, vol. 47, iss. A46, pp. [61]-67

ISBN 80-210-1796-1
ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): https://hdl.handle.net/11222.digilib/100312
Access Date: 27. 11. 2024
Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MUNI ARTS Masarykova univerzita Filozofická fakulta

Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University
digilib.phil.muni.cz

SBORNÍK PRACÍ FILOZOFICKÉ FAKULTY BRNĚNSKÉ UNIVERZITY
STUDIA MINORA FACULTATIS PHILOSOPHICAE UNIVERSITATIS BRUNENSIS
A 46, 1998

MIROSLAV GREPL

PROBLEMATIKA KLASIFIKACE ILOKUČNÍCH AKTŮ (II)

1. Jedním z problémů klasifikace ilokučních aktů (dále IA) je typologické zařazení OTÁZEK, tj. výpovědí míněných v dané S jako OTÁZKA, ať už mají jakoukoli výpovědní formu (1998). J. Searle (1976), jak známo, nevyděluje OTÁZKY jako specifický ilokuční typ: řadí je k typu **direktivnímu** (výzvovému). Je tomu tak hlavně proto, že cílem jak VÝZEV, tak OTÁZEK je „pokus přimět adresáta k nějakému jednání". Toto jednání může být ovšem **neřečové** (VÝZVY), anebo **řečové** (OTÁZKY).

1.1. Z hlediska tohoto velmi obecného kritéria nelze proti Searlovu zahrnutí OTÁZEK do typu IA direktivní povahy nic namítnout. Ba naopak bylo by možné je i lingvisticky podpořit: jak na OTÁZKY (zjišťovací), tak na VÝZVY jistého druhu může adresát **reagovat** výpověďmi typu *Ano / Ne*: *Přimluv se za mne — Ano / Ne*; *Přijdeš?/Nepřijdeš? — Ano / Ne*.Nejsou tudíž výrazy typu *ano* (*ovšem ...*), *ne* (*kdepak ...*) jen řečové reakce na tzv. zjišťovací otázky, jak se běžně uvádí, nýbrž i na mnohé varianty funkcí výzvových; (b) mnohé varianty VÝZEV, zvl. tzv. VÝZVY nezavazující (viz 2.3), bývají nepříznakově formulovány v interogativní podobě (*Mohl / Nemohl bys mi půjčit sto korun?*); příčiny toho jsme vyložili v práci (1998).

Na druhé straně je si ovšem Searle dobře vědom rozdílu mezi VÝZVOU a OTÁZKOU. Do jisté míry „omlouvá" ztotožnění obou funkcí tím, že anglické *ask* může být užito performativně jak pro VÝZVU, tak pro OTÁZKU. Výslovně však uvádí (1976): Questions are a species directives since they are attempts by S (= mluvčí) to get H answer — i. e. to perform a speech act."

1.2. I kdybychom však souhlasili s tím, že jak u VÝZEV, tak u OTÁZEK je záměrem M přimět A k nějaké (neřečové nebo řečové) reakci, nemůžeme (z lingvistického hlediska) ignorovat to, že si jazyky vytvořily poměrně odlišné výpovědní formy pro VÝZVY a OTÁZKY, a to často do té míry odlišné, že se v lingvistické teorii mluví o „tázacím způsobu" (sr. němčinu, angličtinu, francouzštinu, ale do jisté míry i polštinu s více méně užívanou částicí *czy* aj.). Snad i proto se — proti morfologizujícímu přístupu — prosazuje i v syntaxi (zvl. v jisté části německé lingvistiky) pojem **Satzmodus** (1984, 1987). Tento pojem

je blízký našemu termínu **komunikační** (ilokuční) **výpovědní forma** (1986). Zkoumání vět bez ohledu na jejich ilokuční potenciály považujeme za lingvistickou patologii.

2. VÝZVOVÝCH funkcí je mnoho. Liší se mírou kategoričnosti, naléhavosti, zainteresovanosti, závaznosti (1997): PŘÍKAZ může být kategorický, naléhavý, závazný, kdežto PROSBA jen naléhavá, a (z hlediska M) silně zainteresovaná, avšak nikoli kategorická a zavazující. Přitom **všechny** druhy výzev jsou realizovatelné (ponecháme-li stranou tzv. explicitní performativní formule) **imperativní výpovědní formou**. Ta je tedy polyfunkční; je proto tendence ji pro dílčí druhy VÝZEV diferencovat (odstínit). Naznačili jsme to v (1997[2])

2.1. V češtině dosud chybí, přestože se mezi výzvovými variantami rozlišuje, jejich ucelená a systematická diferenciace a klasifikace, respektující nejen situační podmínky, umožňující přiřadit k dílčím výzvovým funkcím pro ně specifické jazykové indikátory.

Z nám známých pokusů o vnitřní klasifikaci ilokučních aktů výzvové povahy zasluhují pozornosti práce, jejichž autorem je G. Hindelang (1978, 1983)

Autor dělí všechny IA direktivní povahy na **zavazující** (bindende Aufforderungen) a **nezavazující** (nicht-bindende Aufforderungen)

2.2. **Zavazující** jsou podle něho takové IA direktivní povahy, jimiž se adresát (dále A) musí řídit. Vnitřní diferenciace zavazujících VÝZEV je budována na druhu (povaze , charakteru) závazku: tím je buď **pracovní smlouva**, nebo **zákon** (nařízení, vyhláška, směrnice apod.), který M reprezentuje (ztělesňuje).

2.21. Na základě závazku daného **pracovní smlouvou** rozlišuje Hindelang dva typické druhy VÝZVY: (pracovní) PŘÍKAZ (Weisung) a OBJEDNÁVKU (Auftrag).

Třebaže závaznost obou uvedených druhů VÝZEV je založena na pracovní smlouvě, rozdíl mezi nimi tkví v tom, že pracovní PŘÍKAZ je dán smlouvou mezi M a A, kdežto OBJEDNÁVKA vyplývá zpravidla z pracovní smlouvy mezi M a někým jiným, obvykle zaměstnavatelem. V obou případech může ovšem M závazně a legitimně žádat jen o to, co je součástí obsahu (náplně)pracovní smlouvy; jinak by šlo o VÝZVY neúspěšné nebo nelegitimní (např. o zneužívání pravomoci, o vydírání apod.), anebo o VÝZVY už nikoli zavazující (viz 2.3).

2.22. Na základě závazku daného **zákony** (předpisy, vyhláškami, směrnicemi apod.) lze rozlišovat tyto druhy závazných výzev: ROZKAZ, POVEL (např. vojenský), NAŘÍZENÍ, POHLEDÁVKA, VYMÁHÁNÍ (např. dluhu, nájemného apod.). Patří sem v podstatě i rodičovské PŘÍKAZY dětem. Jistým problémem jsou přikázání náboženská.

2.3. Vnitřní klasifikace VÝZEV **nezavazujících** se opírá o **preferenční postoje** (zájmy, přání, potřeby) buď M, nebo A. Z tohoto hlediska lze rozlišovat nezavazující VÝZVY: (a) s preferencí A; (b) s preferencí oboustrannou; (c) s preferencí M. Odpovídají tedy na otázku „Čí problémy mají být uskutečněním VÝZVY řešeny?".

2.31. K VÝZVÁM sledujícím zájmy (preference) A patří jednak NÁVOD, INTRUKCE, RECEPT, jednak různé varianty RADY. Ty lze dále dělit na TIP, vlastní RADU a DOPORUČENÍ.

Všechny druhy nezavazujících VÝZEV s preferencí A slouží v jádru k řešení problémů **praktické** povahy: NÁVOD, INSTRUKCE, RECEPT a TIP spíše technických, RADA a DOPORUČENÍ také společenských a morálních. Rozdíl mezi RADOU a DOPORUČENÍM se vidí zpravidla v tom, že DOPORUČENÍ **vždy** obsahuje (zahrnuje) pozitivní (v případě NEDOPORUČENÍ negativní) hodnocení M toho, co doporučuje/nedoporučuje: mohu radit, ale nedoporučovat, nikoli naopak.

2.32. K výzvám s preferencí **oboustrannou** řadí autor jednak (pracovní) POKYN (Anweisung), jednak NÁVRH (Vorschlag). Obě varianty předpokládají společný zájem partnerů na řešení nějakého problému, úkonu, činnosti vyplývajících zpravidla z jejich vzájemné kooperace a rovnoprávnosti dávat POKYNY nebo NÁVRHY, popřípadě je alternovat nebo modifikovat.

Názvem POKYN se zde označují takové VÝZVY, které se týkají **neproblematických** stránek (aspektů) společné činnosti, zejména **pracovní** (např. *Přidrž tu desku*). Proti tomu NÁVRH vychází z různých možných variantních řešení a partnerských stanovisek, často z hledání optimální cesty (strategie) k řešení společného problému, plánu, potíží apod.

V rámci NÁVRHU rozlišuje Hindelang dvě základní funkční varianty: NÁVRH na řešení nějakého praktického problému, před který byli partneři postaveni konkrétní životní situací, např. zjištěním ztráty klíčů při pozdním návratu domů (Problemlösungsvorschlag) a PODNĚT, POPUD (Anregung) k nějaké společné, často zájmové činnosti: „Ein Sprecher Sp_1 wird Sp_2 gegenüber einem Vorschlag des Typs ANREGUNG äussern, wenn er davon ausgeht, daß Sp_2 nicht recht weiß, wie er seine Zeit am besten verbringen soll, und wenn er, z.B. aufgrund früheren Erfahrungen mit Sp_2, weiß, daß dieser die vorgeschlagene Handlung im Prinzip positiv bewertet. Mit einer ANREGUNG will Sp_1 (= M) Sp_2 (= A) also erst zu einer gemeinsamen Aktivität motivieren, während bei PROBLEMLÖSUNGVORSCHLÄGE vorauszusetzen ist, daß Sp_1 und Sp_2 schon allein aufgrund des gemeinsamen praktischen Problems zur Kooperation entschlossen sind."

2.33. VÝZVY s preferencí M jsou PROSBY. Při jejich charakteristice (definování) respektuje autor zcela zjevně — přes snahu formulačně se odlišit — Searlova (1976) klasifikační kritéria IA, a to zejména kritérion (4) Differences in the force or streght with which the illocutionary point is presented, kritérion (5) Differences in the status or position of the speaker and hearer as these bear on the illocutionary force of the utterence a kritérion (6) Differences in the way the utterence relates to the interets of the speaker and the hearer. Hindelangův teoretický přínos lze vidět v tom, že rozlišuje dvě základní varianty PROSBY: PROSBU **symetrickou** (Symmetrische bitte) a PROSBU **asymetrickou** (Asymetrische Bitte): „Bittet Sp_1 Sp_2 um eine Handlung X, soll die BITTE als SYMMETRISCH bezeichnet werden, wenn in einer gleichen oder analogen Situationen auch Sp_2 um die Ausführung von X bitten könnte." — „Als ASYMMETRISCH sollen Bitten um Handlungen bezeichnet werden, zu denen nur Sp_2 status-mäßig berechtigt ist und die außerhalb der Handlungsmögligkeiten von Sp_1 liegen."

3. Soustředili jsme se na prezentaci (nutně zjednodušenou) Hindelangovy vnitřní klasifikace IA direktivní povahy proto, že ji považujeme za zatím nejlepší, a to z těchto důvodů: (a) představuje — podle našich znalostí — jedinečný pokus o **systematickou** klasifikaci IA výzvové povahy; (b) postihuje všechny podstatné druhy VÝZEV; (c) je budována na **dichotomickém** principu konvenujícím strukturalistickému přístupu, myšlení o jazyce v našem prostředí a tradici; (d) provokuje k tomu hledat a nacházet v konkrétním jazyce specifické způsoby (prostředky a formy) indikace dílčích druhů IA direktivní povahy, ale nejen jich; právě v tom totiž tkví nabídka filozofické teorie řečových aktů lingvistice. Sám autor to výstižně formuloval takto: „Das Hauptaugenmerk bei der Analyse der Äußerungsakte liegt dabei auf der **sprachlichen Gestalt** (zdůrazněno námi) der Äußerungen, d. h. auf den syntaktischen und lexikalischen Eigenschaften der Äußerung, oder, wie hier gesagt werden soll, auf den **Äußerungsformen**. Es wird also gefragt, welche Äußerunsformen sind geeignet für Vollzug welcher illokutionärer Akte bzw. durch welche Äußerunsformen kann man konventionellerweise die einzelnen illokutionären Akte vollziehen" (1983). Tento postulát umožňuje lingvistice ústrojně zahrnout do popisu jazyka a jeho fungování prostředky, jevy a konstrukce, které při ryze systémových přístupech zůstávaly stranou, včetně prostředků prozodických, a otvírá průhledy k dosud systematicky nesledovaným mezijazykovým konfrontacím, které jedině mohou být smysluplným jádrem toho, co didaktika nazývá „komunikační metodou". Z tohoto hlediska zaslouží pozornosti metodický článek O. Mališe a M. Markové 1997.

4. Nelze v tomto příspěvku registrovat jazykové indikátory víceméně specifické v češtině pro jednotlivé druhy VÝZEV. Do jisté míry jsme se o to pokusili v **Příruční mluvnici češtiny** (1997[2]). I tam však jde zatím spíše o podněty k dalšímu zkoumání. Naše orientace není však bezproblémová. Vážně se bude třeba znovu zamyslet nad metodologickým a gnozeologickým dosahem koncepce H. Běličové (1983), opřené o „domácí" tradici **(větné) modality**: autorka se pokouší — nikoli nepřesvědčivě — vykládat různé komunikační funkce výpovědí na bázi **transpozice** základních komunikačních větných typů (deklarativních, interogativních, imperativních, event. optativních), doprovázených popřípadě různými modifikátory, a to jako jejich **sekundární** užití (funkce). Cenný na jejím výkladu je zřetel k vnitrosystémovým jazykovým podmínkám a souvislostem, jehož závažnost vyniká zvláště při konfrontaci s ruštinou. Přístup Běličové je možné podpořit i názory některých stoupenců teorie mluvních aktů. Z nich budiž uveden aspoň W. Klinke (1976).: „Das grammatische System der deutschen Sprache sieht **grundsätzlich** (zdůrazněno námi) drei syntaktische Muster vor, den Aussagesatz, den Fragesatz und den Befehlsatz (vom Heische — oder Wunschsatz hier einmal abgesehen). Wenn wir komunizieren, d.h. also Sprechakte vollziehen, müssen unsere Äußerungen **notwendig** (zdůrazněno námi) nach einem dieser Muster gebildet sein. Da nun weit mehr Typen von illokutionären Akten möglich sind, als syntaktische Muster zur Verfügung stehen, zwischen Satztyp und Ilokutionstyp also keine 1 : 1 Beziehung vorliegt, kommt den in der Äußerung verwendeten Satzmuster keine eindeutige Funktion im Hinblick auf die determination der illokutionären Rolle zu. Diese wird erst

durch den Situationskontext der Äußerung, in vielen Fällen aber auf durch die zusätztliche verwendung von Indikatoren der illokutionären Funktion und / oder expliziten performativen Formeln endgültig bestimmt." Přístup Běličové bylo by možné podpořit také pochybnostmi, které vyvolávají v lingvistovi teorie tzv. „Satzmodu" (1984,1987) a tzv. **indirektní** realizace IA (1980). Přesto se domníváme, že se lze obejít bez „zprostředkujících" učených pojmů typu transpozice, neutralizace, primární a sekundární funkce, direktní a indirektní realizace různých druhů (včetně vývojových) IA, nemluvě o tom, že mnohé ustálené výpovědní (ilokuční) formy je problematické vykládat jako nějaké transpozice nebo indirektní realizace; sr. třeba varovné výpovědní formy typu *Ne abys přišel pozdě!*, nebo návrhové formy typu *Co abychom šli na fotbal?* nebo odmítací formy typu *Co by ses ho prosil!*, anebo rezignační formy typu *Tak si zlom nohu*, nebo výstražné formy typu *Nespadni!* aj.

4.1. Hindelangova vnitřní klasifikace IA direktivní povahy se nám zdá být dobrým východiskem k tomu, abychom se ptali, jaké **specifické výrazové** prostředky (indikátory) má čeština pro realizaci dílčích druhů direktivů, tedy formy pro ně **příznakové**.

Jestliže totiž platí, že v podstatě všechny druhy výzvových aktů jsou realizovatelné v podobě tzv. explicitních performativních formulí (kromě VÝHRŮŽKY a VYDÍRÁNÍ) a v podobě výpovědní formy s imperativem (kromě POVELU), dostáváme se už tímto elementárním konstatováním k **výrazové** diferenciaci výzvových aktů.

4.11. Zdá se, že pro **zavazující** výzvy představuje užití interogativních forem **vždy** jen **stylově** (zdvořilostně) motivovanou realizační variantu: sr. třeba pracovní PŘÍKAZ sekretářce (*Tento dopis ihned přepište*(!) x *Mohla / Nemohla byste tento dopis ihned přepsat? Přepsala byste ihned tento dopis?*), nebo OBJEDNÁVKU u číšníka (*Dejte mi guláš a pivo* x *Mohl byste mi dát guláš a pivo?*). Je tomo tak zřejmě proto, že předpoklad M o tom, že A je **s to** (schopen) příkaz vykonat, je u těchto druhů výzev **samozřejmý**, blíží se k jistotě M.

4.12. Proti tomu u nezavazujících výzev s preferencí A vystupuje předpoklad M o tom, že A **chce** (přeje si, je zainteresován) na obsahu VÝZVY , **do popředí**, a proto bývá **tematizován** (1988) v otázkové formě s odpovídajícím modálním slovesem (*Nemohl bys poslat děti k babičce? Neměl bys to (raději) zaplatit?*). Totéž platí v podstatě i pro nezavazující VÝZVY s preferencí oboustrannou (*Nemohli bychom (třeba) vyrazit sklepní okno? Neměli bychom začít podnikat?*). U zavazujících výzev s preferencí M (PROSBY) není otázková forma primárně tematizací předpokladů M o tom, že A je **s to** (schopen) vykonat x; proto tu modální sloveso (*moci*) často chybí: *Mohl bys mi podat tu knihu?// Podal bys mi (prosím, laskavě) tu knihu?* — Nelze proto interogativní formy pro vyjadřování nezavazujících výzev chápat jen jako **slohové** varianty.

Kondicionály jsou ve všech těchto případech výrazem nejistoty M o tom, zda jeho předpoklady platí, a/nebo o tom, jak A jeho nezavazující výzvu přijme.

4.13. Dost příznačné pro realizaci nezavazujících VÝZEV s preferencí A typu NÁVOD, RECEPT, INSTRUKCE je užívání konstatačních forem: *Tento lék chráníme před dětmi! Skladujeme v suchu a při teplotě do 30 °C.*

4.2. Podle našeho mínění poskytují naše příklady jednu z cest k tzv. pragmatické interpretaci jazykových výrazů a jejich kombinací (např. kondicionálu, negace, vidu, indikativu aj.), pokud se jí ovšem rozumí neprimární (sekundární, nějak příznakové apod.) užití. S tímto pojetím pragmatiky (pragmatické dimenze) však nesouhlasíme (1998): nelze např. tvrdit, že ve výpovědích *Toto zvíře je osel* a *Petr je osel* jde o rozdíl pragmatické povahy; totéž platí i o jevech gramatických.

5. Bylo možné tu jen v hrubých rysech naznačit souvislosti mezi variantami direktivních aktů a jejich specifickými indikátory. Šlo nám o to nastínit a do jisté míry prokázat: (a) že takové souvislosti existují; (b), že lingvistika je povinna je hledat; (c), že to umožňuje prohloubit klasifikaci IA, opřít ji i o **jazykové** podloží; (d) vytvořit tak podmínky k rozumné konfrontaci; (e) přispět k řešení vztahu univerzália — specifika.

LITERATURA

BĚLIČOVÁ, H.: Modální báze jednoduché věty a souvětí. Praha 1983.

GREPL, M.: Problematika klasifikace ilokučních aktů (I). In: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, A 45, 1997, s. 55–62.

GREPL, M. — KARLÍK, P.: Skladba češtiny. Olomouc 1998.

GREPL, M. — KARLÍK, P.: Skladba spisovné češtiny. Praha 1986.

HINDELANG, G.: Auffordern. Die Untertypen des Aufforderns und ihre sprachlichen Realisierungsformen. Göppingen 1978.

HINDELANG, G.: Einführung in die Sprechakttheorie. Tübingen 1983.

KLINKE, W.: Wie heisst die Antwort auf die Frage? Zum Status von Fragen und Atworten in einer Sprechakttheorie. In: Sprechakttheorie und Pragmatik. Tübingen 1976, s.123 — 132.

MALIŠ, O. — MARKOVÁ, M.: Ke komunikativnímu principu v jazykové výuce. In.: Sborník '97. Liberec, Technická univerzita 1997, s. 123–132.

MEILBAUER, J. (Hrsg.): Satzmodus zwischen Grammatik und Pragmatik. Referate anlässlich der 8. Jahrestagung der Deutschen Gesellschaft für Sprachwischenschaft. Heidelberg 1986. Tübingen 1987.

Příruční mluvnice češtiny. Brno 1997².

MOTSCH, W.: Satzmodi und illokutive Funktionen. In: Linguistische Arbeitsberichte 44, Leipzig 1984, s. 10 — 22.

SEARLE, J. R.: A classification of illocutionary acts. In: Language in Society 5, 1976, s. 1 — 23.

SÖKELAND, W.: Indirektheit von Sprachhandlungen. Tübingen 1980.

THE PROBLEM OF THE CLASSIFICATION OF ILLOCUTIONARY ACTS (II)

The autor deals with the differences between interrogative and directive illocutionary acts. The paper contains a critical analysis of the classification of the directive in G. Hindelang's works. The analysis focuses on the specific language indicators of the individual types of appeals in Czech.

Miroslav Grepl
Ústav českého jazyka
Filozofické fakulty MU
Arna Nováka 1
66088 Brno